

З.І. Зайцева
(м. Київ)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: КОНСТРУЮВАННЯ СМИСЛІВ «ВЕЛИКОГО СУБ'ЄКТА»

У статті встановлено, що за кілька років до початку Першої світової війни українці, як й інші народи багатонаціональних імперій, стали на шлях, який вів до створення незалежної держави. Розглянуто вироблення двох основних взаємовиключних варіантів вирішення національної проблеми, яке велося з урахуванням очікуваних внаслідок війни змін геополітичної карти Європи.

Ключові слова: Перша світова війна, українське питання, суспільно-політичні організації.

Заявлена тема вимагає звернення до тлумачення низки суспільно-політичних категорій. Не вдаючись до їх ґрунтового аналізу, зазначимо, що основою сучасної концепції нації є мовно-дискурсивна ідентичність. Для з'ясування інтелектуального клімату, в якому формувалася ідея української нації і власної державності як самостійного політичного суб'єкта, варто нагадати, що європейські нації виникали як нові солідарності, які тривалий час переборювали розмежованість регіонів, міць локальних союзів, громад, родин і кланів. Водночас класичні суспільства демонстрували історичний успіх національної держави, зумовлений ефективністю її апарату, який забезпечував суверенітет і внутрішній правопорядок. На початок ХХ ст. деякі з них пройшли шлях від держави до держави-нації (при цьому важливу роль відіграли юристи і дипломати), або від нації до сучасної держави (Німеччина, Італія та ін.). У другому випадку суттєву роль відіграли історики, філософи, письменники. Загально-визнаним є, що в обох випадках з початку ХІХ ст. відбувався процес етнізації націй, що демонстрували белетристика, мистецтво, політика, тобто романтизм у його широкому розумінні. Інакше кажучи, і в тих країнах, де термін «нація» вживався як еквівалент «суспільства» й особливо у так зв. бездержавних націях, котрі прагнули до відновлення втраченої (Польща) чи будови власної державності, конституювання національної ідентичності відбувалося на етнічній основі*. Це означало, що до філософського (раціонального) трактування нації у наукових наративах та політичній свідомості додавався емоційний елемент, який, як відомо, розташовується по інший бік раціональності. Йдеться про почуття і найперше, за І. Кантом, «почуття задоволення і незадоволення»,

* У такому сенсі нація виступає у «14 пунктах» Вудро Вільсона.

загальне «почуття життя», тобто те, що є предметом дослідження етнопсихологів та істориків.

Українці на початку Першої світової війни належали до тих народів, які не мали своєї держави й тому були позбавлені можливості відстоювати власні національні інтереси засобами, адекватними подіям, що розгорнулися у світі. Втягнені у війну на боці двох імперій, на фронтах вони воювали практично за чужі інтереси. Ця парадоксальна ситуація загострила давню проблему територіальної єдності й змусила різні групи української інтелігенції більш інтенсивно шукати практично-політичного її розв'язання.

Можна цілком погодитися з висновками історіографів, що геополітика Першої світової війни досконально досліджена представниками фахових істориків різних країн. Українська складова світового конфлікту на рівні сприйняття її широкою суспільною свідомістю, а також в аспекті осмислення і конструювання реальних перспектив національного державотворення, способів облаштування національного життя усе ще потребує глибшого вивчення, що є завданням як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Одна з організаторів конференції, яка нещодавно відбулася у Лондоні, проф. Фелісіті Раш (Квін Мері, Лондонський університет) відзначила, що на тлі широкої тематичної та географічної палітри сучасної англо-американської історіографії регіон Центральної, Східної та Південної Європи досі залишається сірою плямою.

За останнє десятиліття тема українського виміру Першої світової війни привернула значно більшу увагу дослідників, ніж це мало місце у попереднє десятиліття. Історіографічний аналіз теми з виокремленням сучасних дослідницьких тенденцій поданий у відповідному нарисі першого тому книги «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», яка підсумовує дослідження українських істориків¹. Деякі аспекти висвітлені в публікаціях російських² та англійських авторів³.

Метою даної статті є визначення особливостей інтелектуального дискурсу представників української інтелігенції та громадських інституцій, які формулювали і декларували політичні цілі українства у початковому періоді глобального воєнного конфлікту. Йдеться про з'ясування питання, яким чином загальне «патріотичне» державно-імперське піднесення перших місяців війни, що мало місце у Росії та Австро-Угорщині і в яке втягнулося також національно свідоме українство, обернулося невдовзі, якщо не консолідацією нації, то, принаймні, політико-публіцистичною активністю її інтелігенції.

На початку війни Україна не була самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. У політичному процесі її презентувала низка громадських діячів та створені ними інституції. Оскільки в українському політикумі по обидва боки Збруча не лише збереглися, а й інтенсифікувалися довоєнні, як міжнаціональні конфлікти, так і зовнішньополітичні орієнтації, доцільно у стислій формі окреслити периметр українського політичного життя напередодні глобального світового конфлікту.

Партійно-політична структуризація західноукраїнського суспільства складалася на тлі реформування унітарної монархічної системи у федеративно-конституційну з елементами провінційної автономії. Австрійська монархія, як спад-

коємиця традицій римської правової системи, не без тиску значно сильнішої національно-політичної опозиції, ніж у Росії, пішла на лібералізацію політичного устрою, що створило сприятливі умови для національно-культурного розвитку. Напередодні війни у Галичині та Буковині, які входили до Ціслејтанської частини Австро-Угорщини, політичне керівництво українським рухом здійснювало кілька партій різного спрямування — від соціально-радикального і соціал-демократичного (лідери С. Вітик та М. Ганкевич у Галичині, М. Огородник, О. Безпалко, Т. Галіп на Буковині) до клерикального (О. Барвінський, В. Студинський). Галицькі москвофіли утворили Народну партію, яка видавала газети «Галичанин» та «Слово»; на Буковині вони об'єдналися у Народну раду. Усі ці політичні течії мали своїх представників у віденському парламенті. Однак найбільш впливовою і кількісно більш представленою у місцевих представницьких інституціях та віденському парламенті була націонал-демократична течія. У Галичині її представники утворили Українську націонал-демократичну партію (УНДП), лідером якої був К. Левицький. На Буковині національні інтереси місцевих українців представляла також народовська течія, однак через низку причин вона не перетворилася на партію центристського типу зразка галицької УНДП. Лідерами народовців тут були депутати віденського парламенту та буковинського ландтагу професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький та барон М. Василько. У 1911–1913 рр. народовська течія Буковини переживала кризу і через суперництво її лідерів поділилася на дві партії — Національно-демократичну (М. Василько) та Народну (С. Смаль-Стоцький), які, однак, були нечисленними й до початку війни не створили мережі організацій.

Політика народовців двох провінцій часто критикувалася радикалами. Їх депутатам закидали амбіційність, користолюбство, непідзвітність виборцям. УНДП, на відміну від партій соціалістичного спрямування, які вимагали вдосконалення земельного законодавства, скасування непрямих податків, уведення єдиного прогресивного податку, практично не порушувала гострих соціальних питань, відкидала страйки як методи боротьби, зосереджувалася на парламентських формах діяльності. Спільним пунктом усіх західноукраїнських партій була вимога поділу Галичини на дві політико-адміністративні одиниці, відкриття українського університету у Львові, демократизація виборчої системи, збільшення кількості українських гімназій і шкіл. Особливу роль у формуванні платформи національних вимог українства і практичній діяльності відіграла група українських інтелігентів, які за фахом були переважно журналістами, викладачами гімназій та університетів, юристами. Останні й дали історіографічну назву «адвокатський» передвоєнному періоду національного руху. Провінційну палітру українських партій у Галичині та Буковині доповнювали польські, єврейські та німецькі загальноавстрійські партії і політичні об'єднання різного ідеологічного спрямування. Створені за національною ознакою, вони відповідно поповнювали свій членський склад, організовували власну пресу, генерували пакет національних інтересів.

Західні українці до початку світової війни набули відносно більшого досвіду партійно-парламентської діяльності, ніж східні. Однак це не стосується

Карпатської Русі, де після судових процесів 1980-х рр. над москвофілами і посилення мадяризації, національно-політичний рух був загальмований.

Цілком зрозуміло, що жодна з українських партій до війни не декларувала соборність України як практично-політичне завдання. Усі вони так само, як, між іншим, і русофільсько-москвофільські організації діяли у легальному полі і демонстрували свою лояльність. Головна мета українських діячів у Галичині полягала у тому, щоб відмежуватися від поляків, у Буковині — протистояти румунам. Зовнішньополітичні інтереси імперії спричинювали в обох випадках антиросійську спрямованість українських політиків. Феномен послідовного австрофільства зумовлювався як суспільно-політичними обставинами міжнаціональних антагонізмів на регіонально-крайовому рівні, що робило австрійський уряд «третейським суддею» у цих протистояннях, так й історичними. На початок війни Галичина у складі імперії Габсбургів знаходилася з 1772 р., тобто 142 роки, а Буковина — з 1774 р., себто 140 років. Перебування в австрійській частині двоєдиної монархії надавало буковинцям і галичанам усі переваги відносно ліберального законодавства щодо розвитку освіти й культури, створення різних інституцій соціального і політичного призначення, які можна трактувати як елементи громадянського суспільства. Необхідно визнати, що невідомі в державі етнічні групи мали кращі умови для свого розвитку, ніж деінде і в інших країнах Європи.

У підросійській Україні національний рух не набув широкої публічності. В умовах переслідування й напівлегальності його генерували неформальні гуртки, окремі нелегальні політичні групи, партії, організації, які часто не контактували між собою. Партії українського спрямування не були стійкими утвореннями з тенденцією до зростання членського складу, наявністю своєї преси й відповідного впливу на широку суспільність. Не вдаючись до аналізу партійної ситуації у підросійській Україні, обмежимося наступною порівняльною характеристикою. У партійному спектрі Галичини і Буковини переважали правочентристські австрофільські сили і слабшою виглядала репрезентація лівих, що контрастувало із Наддніпрянською Україною, де більшу політичну активність проявляли партії соціалістичного спрямування з акцентуванням українського питання.

Українське політичне життя в західному регіоні було більш структурованим. Інтереси українців декларувалися під час виборчих кампаній до сеймів та нижньої палати парламенту. З 1861 р., тобто з часу, коли австрійський парламент у Відні почав діяти на нових конституційних засадах і до 1918 р. у верхній палаті рейхсрату українців представляли 10 позитивних членів, з яких 6 були греко-католицькими митрополитами, лідер УНДП Юліан Романчук, керманіч Християнсько-суспільної партії Олександр Барвінський, професор Празького університету Іван Горбачевський і буковинський землевласник Владислав Федорович. Ю. Романчук з 1910 р. був віце-президентом рейхсрату. За результатами останніх передвоєнних виборів (1911 р.) українці в австрійському парламенті (рейхсраті) мали 29 депутатів, з них 24 від Галичини і 5 від Буковини. В аспекті партійного представництва перевага належала націонал-демократам, які отримали 21 мандат. Радикали отримали 5 місць, соціал-демократи — 1,

москвофіли — 2. За соціально-професійною приналежністю вони ділилися наступним чином: 11 адвокатів та журналістів, 6 професорів університетів і викладачів гімназій, 3 судді, 2 землевласники — М. Василько та А. Лукашевич, 2 селянини, 3 парохі (священики). 16 липня 1911 р. з представників від націонал-демократичної і радикальної партій та послів від Буковини був сформований Український парламентський союз під проводом К. Левицького. Депутатський корпус складався з депутатів місцевих представницьких органів — галицького сейму та буковинського ландтагу і депутатів австрійського парламенту у Відні. Українці Карпатської Русі, що входила до Угорщини (землі Транслейтанії), не мали власного представництва в угорському парламенті.

Із початком війни партійна і парламентська діяльність зазнали обмежень, посилилася цензура, призупинена партійна діяльність. 25 липня 1914 р., тобто за три дні до оголошення війни Сербії, діяльність рейхсрату була припинена без його формального розпуску, а 18 серпня парламентарі були позбавлені депутатської недоторканості. Сесії австрійського парламенту не скликалися до 30 травня 1917 р., однак депутатські об'єднання (клуби) збереглися як самостійні утворення. З ініціативи депутатів у Львові 1 серпня на основі багатопартійного представництва була утворена Головна українська рада (ГУР), яка оприлюднила відому заяву-відозву до українського народу. У Чернівцях аналогічну декларацію випустив Союз українських парламентарних і сеймових послів Буковини. Репрезентуючи українську суспільну думку, політики декларували максимальну відданість Габсбургам, закликали до одностайності українців у боротьбі з Росією, падіння якої трактувалося як головна запорука вільної України.

Зміст цих та інших заяв не був випадковим, оскільки ще за кілька років до початку війни з метою узгодження позицій різних політичних груп мали місце зустрічі і наради українських політиків. Адже ймовірність військового європейського конфлікту не була таємницею. За три роки до його початку наближені до урядових кіл періодичні видання накресливали такий сценарій: невдовзі між Австро-Угорщиною і Росією почнеться війна, в результаті якої територія включно по Дніпро і Прип'ять відійде до імперії Габсбургів і представник династії коронуватиметься у Києві в католицькому соборі св. Миколая. Цей посыл сприйняли українські політичні сили як Галичини, так і Наддніпрянської України й почали розробляти моделі українського облаштування. 4–6 березня 1911 р. у Львові східноукраїнські політемігранти публіцисти А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський та запрошені волинський шляхтич, історик В. Липинський і галицький журналіст, редактор віденського видання «Ukrainische Rundschau» В. Кушнір, який мав тісні контакти з австрійськими політичними чинниками, обговорювали питання національно-політичної орієнтації в умовах прогнозованого збройного конфлікту. Надзвичайно актуальним завданням було визнано об'єднання українських політичних сил, спільною ідеєю яких мав бути постулат державної самостійності України.

Невдовзі хитка коаліція з представників різних політичних сил, утворена на львівській нараді, розпалася, проте розгорнулася широка маніфестація ідеї, що українська державність може постати лише шляхом воєнної поразки Росії.

Помітною постаттю у пропаганді був публіцист Д. Донцов, який з 1908 р. мешкав у Львові. Тут він остаточно розпрощався з ідеєю української автономії в межах Росії й, очевидно, спираючись на концепцію тріалізму, доводив еволюцією національної політики Австро-Угорщини, яка стає «новим центром слов'янської гравітації». Не обмежуючись існуючими кордонами, розширюючи свою територію коштом Придніпрянської України, Австро-Угорщина, на його думку, може стати центром федерації слов'янських народів. Східній Галичині, Донцов, використовуючи соціологічну термінологію, відводив роль атракційного осередку для цілої України.

Реалістичних рис цьому проекту — у сприйнятті його українськими діячами — надавала циркуляція ідеї про перетворення держави на федерацію кількох королівств (Австрія, Угорщина, Польща, Чехія, Об'єднання південних слов'ян). У разі такої ревізії дуалістичної системи та в результаті приєднання частини підросійської України могло б утворитися «Велике князівство Україна» на чолі з Вільгельмом Габсбургом, який увійшов в історію як Василь Вишиваний⁴.

Стратегія опори на Австро-Угорщину не сприймалася більшістю східноукраїнських діячів. Після деякої розгубленості у ліберально-демократичному таборі Наддніпрянщини, а саме по збігу десяти днів від початку війни, публічну артикуляцію східноукраїнської позиції взяв на себе С. Петлюра, тодішній редактор журналу «Украинская жизнь», що виходив у Москві. Він опублікував маніфест «Війна і українці», який декларував відмежування підросійських українців від проавстрійської орієнтації, запевняв про їх рішучість до кінця виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Водночас висловлено сподівання на національно-культурні поступки українському народові й подолання історичної роз'єднаності України. На основі цієї заяви деякі історики називають «Украинскую жизнь» проурядовим виданням, а С. Петлюру зрадником⁵, з чим навряд чи можна погодитися. Аналогічну за змістом статтю опублікувала щоденна київська газета «Рада», проте лояльний тон не завадив владі наступного дня закрити газету, а невдовзі цілком заборонити україномовний друк.

Українські прогресисти, які гуртувалися у Товаристві українських поступовців (ТУП), ще напередодні війни, знаючи про гучні антиросійські маніфестації у Галичині, хибним вважали австрійське спрямування проектів українського державотворення й не погоджувалися виконувати функції «австрійських емісарів». Очільник українських прогресистів М. Грушевський відмежувався від організацій, які виникли з початком війни (ГУР та СВУ). Він спростовував їх право позиціонувати себе як загальнонаціональні інституції, які правомочні виступати від імені усієї нації. Відповідна офіційна ухвала ТУП, яка опротестовувала спроби СВУ представляти на міжнародній арені інтереси всієї України й видавати свої постулати за позицію всього українства, була оприлюднена лише наприкінці 1914 р.

М. Грушевський ще у довоєнний час був рішучим противником орієнтації на Габсбургів і не вірив, як відзначали А. Жук, В. Липинський та ін., у перемогу Австро-Угорщини в разі конфлікту з Росією. У серії публіцистичних статей він послідовно критикував керівництво УНДП за нерішучу політику, через що, між

іншим, отримав дезінтеграційне збурення влітку 1913 р. у керованому ним НТШ, що змусило його відмовитися від подальшого головування у товаристві.

Оперативно відгукуючись на вбивство престолонаслідника Франца-Фердинанда статтею «Сараєвська трагедія» (під статтею істориком поставлена дата 26 червня за новим стилем), М. Грушевський публічно піддав сумніву надії галицько-українських політиків на вирішення найближчим часом української справи Австро-Угорщиною і засудив їх спроби зорієнтувати підросійських українців на австрофільські позиції. Сподівання на вирішення українського питання, пов'язувані громадською думкою з іменем Франца-Фердинанда (у галицьких колах циркулювала думка про його українофільство), стверджував автор, були не більше як мрія, як сон, а зі смертю престолонаслідника мусять цілком розвіятися⁶. Екземпляр Літературно-наукового вісника із цією статтею був конфіскований австрійською цензурою, а проти Грушевського як професора Львівського цісарсько-королівського університету прокуратурою було розпочато дисциплінарне розслідування.

Антиавстрійських позицій дотримувався також С. Єфремов та інші представники старшого покоління інтелігенції, які — у дусі формулювань М. Драгоманова — перспективи вирішення українського питання пов'язували з демократизацією і децентралізацією Росії. Цікаво, що від австрофільства ще напередодні війни відмежовувався М. Міхновський. Очолювана ним Українська народна партія розповсюдила «Універсал до народу українського усієї соборної України», де Австрія і Німеччина оцінювалися як вкрай ворожі сили українству та слов'янським народам узагалі. Відозва застерігала, що перемога Дунайської монархії у можливій війні з імперією Романових може призвести до захоплення австрійцями Поділля і Волині та відновлення під протекцією Габсбургів Речі Посполитої — давнього супротивника української нації. Оптимальне збирання українських земель в одну державу окреслювалося як приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до російської України. «Таким чином розв'яжеться раз назавжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське; лишається єдине питання: українсько-російське, яке розв'язано буде легко»⁷.

В умовах війни найбільшу активність продемонстрували представники австрофільського проекту, прихильниками якого були, як уже зазначалося, не лише західноукраїнські політики, сконцентровані в ГУР, перетвореній на початку травня 1915 р. на Загальну українську раду (ЗУР), а й східноукраїнські політичні емігранти, зосереджені ще у довоєнний період у Львові. З початком війни від дискусій вони перейшли до дій і 4 серпня 1914 р. заснували Союз визволення України (СВУ).

У сучасних публікаціях є розбіжності стосовно осіб, які брали участь у першому зібранні та місця його проведення. Група українських політемігрантів, які займали керівне становище в УСДРП, зібралася, за однією з версій, в одній з кав'ярень Львова, за іншою — в Академічному домі — гуртожитку, побудованому на кошти Є. Чикаленка для українських студентів Львівського університету. Певну ясність щодо осіб-засновників вносить А. Жук, спогади якого стали доступні історикам відносно недавно. Крім себе, серед засновників СВУ

він називає Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Назарієва та М. Залізняка. Останній у засіданні участі не брав через відсутність у Львові. Назарієв, невдоволений, що не одержав посаду в організації, другого дня вийшов із Союзу. За кілька днів членами Союзу, за порадою австрійського консула у Львові Е. Урбаса, стали М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський, які прибули з Лондона. Отже, підсумовує А. Жук, засновниками СВУ було шість осіб: Жук, Дорошенко, Залізник, Донцов, Скоропис-Йолтуховський, та Меленевський⁸. Головою Союзу обрали Д. Донцова, однак у вересні він вийшов з організації. Його замінив М. Залізник. У зв'язку з російською окупацією Львова керівництво СВУ перемістилося до Відня і, користуючись технічними можливостями австрійського МЗС, відкрило свої представницькі бюро в столицях і великих містах багатьох європейських країн: по два у Швейцарії — Лозанні і Женеві, у Стокгольмі, по одному в Берліні, Лондоні, Римі, Софії й Стамбулі. У низці брошур і листівок СВУ наголошувалося, що українська справа — це водночас справа європейської демократії, а Україна як нова держава потрібна Європі як бар'єр між східною і західною цивілізаціями, обмежувач імперських амбіцій Росії в Європі.

Восени 1914 р. СВУ зазнало гострої кризи, коли стало відомо, що М. Залізник уводив в оману, інформуючи австрійське МЗС про витрату коштів начебто на фінансування організації безпорядків у підросійській Україні⁹. Хоча аудит фінансів СВУ, проведений комісією у складі українських депутатів, не виявив порушень, Залізник поступився посадою А. Жуку. До того ж австрійські посадовці змінили статус СВУ на території Австро-Угорщини. Члени Союзу ставали приватними особами без права на захист з боку українських депутатів. Керівний центр організації перебрався до Берліна. Пряма підтримка СВУ з боку Відня припинена у січні 1915 р., коли австро-угорська армія продовжувала терпіти поразку на фронтах. Послаблення контактів з австрійськими чинниками зумовлювалося також тим, що дії СВУ суперечили інтересам Австро-Угорщини, яка не бажала виникнення орієнтованої на Німеччину української держави.

Опинившись переважно під патронатом Німеччини, члени СВУ зосередилися на агітаційній роботі серед полонених українців російської армії. Зауважимо, що впродовж війни в німецьких таборах утримувалося майже 1,5 млн, в австрійських — 1,3 млн солдатів і офіцерів російської армії. Для порівняння: у російському полоні було 1,3 млн австро-угорських полонених і 140 тис. солдатів і офіцерів німецької армії¹⁰. Велику кількість військовополонених саме на Східному фронті дослідники пояснюють як багатонаціональним характером австро-угорської та російської армій і відповідно наявністю в них національних меншин, яким властива низька боєздатність, схильність до добровільної здачі, так і характером війни на цьому фронті. Агітаційна і військово-організаційна робота в таборах полонених велася країнами всіх воюючих блоків. Військове міністерство Німеччини залучило у цю сферу СВУ. У 1914–1915 рр. у Фрайштадті, Дунасєрдагелі (Австро-Угорщина), Рештадті, Вецлярі і Зальцведелі (Німеччина) зусиллями членів СВУ створено спеціалізовані табори для полонених з України. Агітація велася під оглядом довоєнних очікувань і стереотипів про антиросійські настрої українців. У таборах стосовно них використовувалася

риторика про німецьку вищість, стимулювалося усвідомлення національної особистості, зокрема відмінності українців від росіян та поляків. Однак ця риторика була малоефективною. Більш результативним виявився відбір за критерієм походження з України. З огляду на низьку національну свідомість полонених солдат-українців їх мотивували кращими умовами утримання і харчування, організацією дозвілля, просвітницькими програмами, організацією хорів, оркестрів, малювальних шкіл та курсів для неписьменних. Здібному до музики українцю Масловському, який утримувався у таборі Вецляр, було дозволено раз на тиждень брати уроки у Франкфурті-на-Майні. У зв'язку з його вступом до консерваторії в Лейпцигу його перевели до табору в Хемніку. Варто зазначити, що тодішні табори для військовополонених, в яких також використовувалася праця на противника, усе ж відрізнялися від інших таборів пізнішого часу. Уряди намагалися зберігати етику цивілізованості, проявляли поважне ставлення до воєнної еліти (офіцери утримувалися окремо від солдатської маси), допускався вихід полонених за межі таборів.

Об'єктом особливої уваги з боку діячів СВУ були полонені офіцери українського походження. Ті з них, які висловлювали симпатії українству, переводилися в уже існуючі українські (солдатські) табори для ведення з ними культурно-просвітницької роботи. Проте до лютневої революції у Росії це були лише поодинокі випадки. Переважна більшість полонених офіцерів українців уникали приєднуватися до «української справи» як з огляду на складену присягу на вірність російській державі, так і через імовірність репресій для їх родин з боку імперської влади. Настрої змінилися після звістки про зречення Миколи II. Так, українці «офіцерського» табору з тюремним режимом Терезієнштадт, в якому утримувалися полонені, що були піймані при спробі втечі з полону, вітали революцію в Росії. У зверненні висловили віру, що «перетворення Росії у вільну федеративну республіку [в якій] і український народ, ціла українська земля дістане запоручення повної самоуправи»¹¹. В умовах, коли полонені вже не були пов'язані з присягою Російській імперії діячі СВУ отримали кращі умови для своєї агітаційної діяльності. Було вирішено зосередити усіх офіцерів-українців у Йозефштадті. Йшлося не лише про національно свідомих українців, а й всіх народжених в Україні. На початку червня 1917 р. з табору Терезієнштадт до Йозефштадта було переведено 20 офіцерів-українців і стільки ж ще через місяць. Сюди ж почали прибувати українці з «офіцерських» таборів, розташованих у містечках Гарт, Браунау, Мархтренк, Кляйн-Мюнхен, Мюлінг, Мост (Брюкс), Райхенберг, Візенбург¹². У таборах уже з 1915 р. формувалися гімнастичні союзи «Запорожської Січі», згодом перетворені на полк імені Тараса Шевченка з власною формою і відзнаками. Вони таємно переправлялися в окуповані області, а згодом поповнили ряди українського війська як сірожупанна дивізія. Питання про кількість і мотиви завербованих полонених українців є недостатньо з'ясованим. За німецькими джерелами наводяться такі дані: зі 700 тис. лише 2 тис. були готовими воювати на боці Центральних держав¹³. Ця кількість співвідносна з першим контингентом Січових стрільців, які виступали окремими «акторами» у війні.

СВУ сконцентрував значні сили української інтелігенції. До його діяльності приєдналися кілька десятків представників галицької і буковинської інтелігенції. Серед них були видатні діячі науки, культури, мистецтва, зокрема мистецтвознавець Микола Голубець, поети Богдан Лепкий, Петро Карманський, історик Іван Крип'якевич, митець Михайло Новаківський, літературознавець Михайло Возняк, професор української філології Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький та його син Роман. Співпрацювали з Союзом професор Празького університету Іван Пулюй, географ Степан Рудницький та історик, тодішній голова НТШ Степан Томашівський. Останні обидва доценти Львівського університету. За увесь час існування СВУ нараховував понад 250 членів, співробітників і активу з числа військовополонених українців, утримуваних в таборах.

Для усіх, хто бажав працювати для української справи, СВУ став притягальним центром. Роман Смаль-Стоцький, на той час студент, по збігу десятків років згадував, як він, відступаючи з австрійською частиною з Чернівців восени 1914 р., прибув до Відня й прямо з вокзалу рушив до кав'ярні Райхсрату, де зустрів земляка Василя Сімовича (філолог, викладач Чернівецького університету — З.З.), який одразу припровадив його до СВУ, що розміщувався на Йозефштрассе, 79. Керівництво організації направило Романа Смаль-Стоцького представником СВУ до Мюнхена, де він навчався до початку війни. Також він вів роботу серед полонених у Рештатді, Вецлярі, Зальцведелі. В таборі Зальцведеля головою Просвітнього Відділу СВУ був Зенон Кузеля — випускник Віденського університету і колишній бібліотекар Чернівецького університету. Як досвідченому публіцисту йому доручили видання інформаційного часопису «Вільне слово»¹⁴. Просвітницьку роботу тут вели також Василь Сімович, Володимир Левицький, Олександр Семенів, Петро Бендзя, Петро Мороз і звільнений з полону син Євгена Чикаленка — Петро.

СВУ розгорнув широку видавничу діяльність. За три роки (1914–1917) було випущено близько ста брошур на дванадцяти європейських мовах. З українознавчої тематики виходило вісім видань на п'яти мовах — «Вісник Союзу Визволення України» (з 1918 р. — «Вісник політики, літератури й життя»), «Ukrainisches Korrespondenzblatt» («Український вісник»), «Ukrainische Nachrichten» («Українські вісті») і «Ukrainische Rundschau» («Український огляд») у Відні, «Ukránia» («Україна») в Будапешті, «La Revue ukrainienne», «L'Ukraine» і «The Ukraine» в Лозанні. Видання різнилися за змістом і спрямованістю на певну аудиторію. «Вісник СВУ», «Український вісник» і «Українські вісті» мали схожу структуру, яка включала розділи аналітики, пропаганди, інформаційних матеріалів. Вони виходили щотижня. «Україна» і «Український огляд» з'являлися відповідно два рази і раз на місяць і розраховувалися на інтелігентну аудиторію. Для нейтральних країн служили аналогічні за назвою і змістом швейцарські видання.

Попри чималу інформаційну та дипломатичну діяльність, СВУ не зміг здолати організаційну роздробленість українських політичних сил і домогтися реалізації планів українського державотворення. Проблема ускладнювала суперечливість австрійських і німецьких інтересів в українському питанні. Австро-

Угорщина не бажала втрачати свої території заради соборної України, а Німеччина, даючи кошти СБУ, мала свої інтереси щодо підросійської України як у плані ідей Міттельєвропи, так і сировинно-продовольчі та військово-оперативні, що виникли в ході війни. Уже на самому її початку під час наступальних операцій російської армії К. Левицький наприкінці серпня 1914 р. був викликаний до Берліна, де мав зустрічі з заступником держсекретаря МЗС Німеччини Ціммерманом і Гуттон-Чапським. Консультації велися про «можливість повстання на Україні»¹⁵.

Запевняючи галицьких українців у неминучості створення українського коронного краю, австрійські чинники усе ж вели подвійну гру. Після поетапних обіцянок як галицьким українцям, так і полякам, австрійський цісар восени 1916 р. погодився з планом німецького кайзера відновити польську державу у політичній формі королівства, зберігши при цьому територіально неподільну Галичину у складі Австро-Угорщини, де українці отримали б статус національної меншини. Їм належало «довести, що вони мають власну культуру». Це означало, що Габсбурги продовжували дотримуватися свого старого принципу укладання компромісів з історичними націями, які мали значний шляхетський клас і традиційно претендували на самоврядування. Українці не входили до цієї категорії.

Австрійські та німецькі політики використовували український національний рух для досягнення власних воєнних і геополітичних цілей. Як прибічники австрійської, так і проросійської орієнтації не мали необхідної політичної ваги. І ті й інші на початку війни піддавалися ідеологічним впливам загальноімперських політичних сил. Апеляція українських політиків до національно зовнішніх чинників зумовлювалася неспроможністю власними силами й акціями зламати існуючу конструкцію відносин. Пріоритет у розв'язанні національного державотворення відводився зовнішньополітичним чинникам також діями інших народів Центральної і Південно-Східної Європи. Дуальність в орієнтаціях мала місце у польському, чеському та інших національних рухах.

Відсутність спільної незаперечної імперської ідентичності українців зумовила перехресність пошуків базового протектора для досягнення власного, бодай територіально-адміністративного усамостійнення. Належачи до двох різних імперських світів, українці не мала спільної імперської ідентичності. На початку війни дискурс української державності практично не вийшов за межі старої ідеї федералізації імперій. З крахом Російської монархії, утворенням Центральної Ради, територіального розмежування за Брестським миром українська політична суб'єктність набрала інституціонального оформлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упоряд. О. Реєнт. — К., 2013. — С. 18–60.

² Первая мировая война: Пролог XX века. М., 1999; *Пашаева Н.М.* Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. — М., 2001; *Война и общество в XX веке:*

Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. — М., 2008; *Нагорна О.* «Гости кайзера» и «политическая декорация»: солдаты и офицеры многонациональных империй в лагерях военнопленных Первой мировой войны // *Ab Imperio*. — 2010. — № 4. — С. 226–245; *Нагорная О.С.* «Другой военный опыт»: Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922). — М., 2010.

³ *Хаген М.* Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині ХХ ст. // *Український історичний журнал*. — 1998. — № 1. — С. 122–131; *Снайдер Т.* Червоний князь: монографія. — К., 2011.

⁴ *Тереженко Ю., Осташико Т.* Український патріот із династії Габсбургів: Науково-документальне видання / Видання друге, доповнене. — К., 2011; *Снайдер Т.* Вказ. праця.

⁵ *Лисенко О.В.* Соціально-економічні й національні причини втрати боєздатності російською армією під час Першої світової війни та її наслідки для України / Інститут історії України НАН України. — К., 2013. — С. 56.

⁶ *Грушевський М.* Сараєвська трагедія // Твори: у 50 т. / Гол. ред. П. Сохань / Серія: Суспільно-політичні твори (1907–1917). — Л., 2005. — Т. 2. — С. 478.

⁷ *Головко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. — К., 2009. — С. 37.

⁸ *Жук А.* Матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 215–216.

⁹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 87–88.

¹⁰ *Нагорна О.* «Гости кайзера» и «политическая декорация»: солдаты и офицеры многонациональных империй в лагерях военнопленных Первой мировой войны // *Ab Imperio*. — 2010. — № 4. — С. 226–227.

¹¹ *Срібняк І.* Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 — червень 1917 рр.) // Пам'ятки: археографічний щорічник. — К., 2011. — Т. 12. — С. 45.

¹² Там само. — С. 44.

¹³ *Нагорная О.С.* «Другой военный опыт»: Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922). — С. 86.

¹⁴ *Бичек С.* Життя і діяльність українського громадського діяча Зенона Кузеля (до 130-ї річниці від дня народження // Студії архівної справи та документознавства / Держ. арх. служба України УНДІАСД. — К., 2012. — Т. 20. — С. 64.

¹⁵ *Теодорович И.М.* Разработка правительствами Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война (1914–1918). — М., 1968. — С. 113.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2014 р.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: КОНСТРУИРОВАНИЕ СМЫСЛОВ «БОЛЬШОГО СУБЪЕКТА»

В статье установлено, что за несколько лет до начала Первой мировой войны украинцы, как и другие народы многонациональных империй, стали на путь, который вел к созданию независимого государства. Рассмотрена выработка двух основных взаимоисключающих вариантов решения национальной проблемы, которая велась с учетом ожидаемых в результате войны изменений геополитической карты Европы.

Ключевые слова: Первая мировая война, украинский вопрос, общественно-политические организации.

SOCIO-POLITICAL DISCOURSE UKRAINIAN INTELLECTUALS IN THE FIRST WORLD WAR: CONSTRUCTION OF MEANING «GREAT SUBJECT»

The paper found that several years before the outbreak of the First World War, Ukrainians like other nations of the multinational empires had taken the path of an independent state. The author observed the two main mutually options for solving of national problems. It was conducted with given expected changes of a geopolitical picture of Europe as a result of the war.

Keywords: *the World War, Ukrainian question, socio-political organizations.*